

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

عنوان :

مروری بر دیدگاه های اقتصادی امام سجاد (علیه السلام)

نویسنده :

سید محمود طاهری

سامانه جامع محتوای تبلیغی بسته فرهنگی

www.bastefarhangi.ir

اشاره

همه ما آن گاه که نام مبارک امام سجاد علیه السلام را می شنویم، به یاد سجده و اشک و نیایش و زهد می افتیم و از او شخصیتی رها شده از همه جاذبه های رنگارنگ دنیا در ذهن تصویر می کنیم، ولی همین مرد سجده و نیایش و زهد و همین امام رها شده از دام همه جاذبه های دنیایی، هیچ گاه از «اقتصاد خویش» و «معیشت دنیایی» خود نیز غافل نیست و در دعاهایش دغدغه های اقتصادی خویش را نیز بازتاب می دهد. این، خود از اهمیت موضوع «اقتصاد» در زندگی انسان و نقش اثرگذار آن حکایت می کند؛ تا آنجا که آن امام بزرگ، در اوج خلوت خویش با خدا و در آن لحظه های دلدادگی و شور و جذبه و در کنار خواسته های زیبای معنوی اش از خداوند، خواسته های مادی و اقتصادی خود را نیز در نظر دارد و از پروردگارش، روزی فراوان و فراخ دستی و دنیایی آباد نیز می خواهد.

از این نکته درمی یابیم که آخرت با دنیا در پیوند است و دین با اقتصاد، ارتباطی انکارناپذیر دارد و اینکه ما چه بخواهیم و چه نخواهیم، به اقتصادی خوب و دنیایی آباد نیازمندیم. بر اساس زندگی نامه های اهل بیت علیهم السلام، هیچ کدام از امامان معصوم علیهم السلام دچار فقر و تنگ دستی نبوده اند و در این میان، امام سجاد علیه السلام نیز چنین بوده است. اگر هم امامی چون علی

بن ابی طالب علیه السلام زندگی ساده و فقیرانه‌ای در پیش می‌گیرد، از روی اختیار و به مقتضای روزگار و از سر هم‌دردی با تهی‌دستان - به عنوان یک حاکم اسلامی - است. به هر حال، زهد اهل بیت علیهم السلام از نوع زهد درونی و قلبی - یعنی به صورت دل‌کندن از جاذبه‌های دنیایی و رها بودن از وابستگی به آن - بوده است، نه از نوع زهد بیرونی و به شکل پرهیز از امکانات متعارف زندگی.

بنابراین، آن بزرگواران در عین رها بودن از همه دل‌بستگی‌ها، از امکانات روز عصر خویش - چه از نوع مرکب و یا خانه و یا ثروت - برخوردار بودند؛ چرا که از نگاه آنان، هم موهبت‌های حلال خداوند، سزاوار بهره‌گیری و استفاده است؛ هم - خواسته یا ناخواسته - اقتصاد خوب در شکل‌دهی دیدگاه و نگرشی شایسته مردمان به انسان، اثرگذار است و هم اینکه با اقتصاد، نیازمندی‌های مادی و دنیایی انسان‌ها برآورده می‌شود و در پی آن، زمینه آرامش قلبی و فراغت ذهنی برای یاد و عبادت پروردگار فراهم می‌آید. در آخر همان‌گونه که می‌دانیم، امسال (۱۳۹۱) را مقام معظم رهبری به عنوان «تولید ملی، کار و سرمایه ایرانی» نام‌گذاری کرده و بدین ترتیب، این سومین سالی است که عنوان «اقتصادی» به خود می‌گیرد. «اقتصادی» بودن موضوع امسال، بهانه‌ای شد تا به مناسبت شهادت امام زین العابدین علیه السلام، مروری به اندیشه‌های اقتصادی آن حضرت داشته باشیم و از لابه‌لای سخنان گهربار ایشان، ره‌توشه‌هایی اقتصادی برای خود فراهم آوریم.

۱. روزی را از خدا دانستن

اسلام از پیروانش می‌خواهد در عین حال که به دنبال «روزی» می‌روند و برای به دست آوردن روزی تلاش می‌کنند، آن را با نگرش توحیدی نیز همراه سازند، به این معنی که تنها خداوند را «روزی ده» اصلی بدانند و دیگران را فقط سبب‌هایی - که خدا به وسیله آنها به بندگانش روزی می‌رساند - در نظر بگیرند. چنین نگرشی موجب می‌شود که بنده، افزون بر آنکه خداوند «روزی‌ده» را از یاد نمی‌برد و وسیله‌ها را در حد وسیله می‌داند و حق وسیله‌ساز، یعنی خداوند روزی‌ده را - با منسوب دانستن همه روزی‌ها به او - به خوبی ادا می‌کند، خود و اقتصاد خود را از خطر فروپاشی ایمن نگه می‌دارد.

توضیح آنکه بر اساس آیات قرآن، نگاه شرک‌آلود درباره روزی و آن را به بازو و فکر و هوش خود نسبت دادن، خطر جدی نابودی سرمایه‌ها - و حتی خود شخص - را در پی دارد. خداوند در این باره از قارون مثال می‌زند؛ کسی که «خداوند از گنجینه‌ها آن قدر به او داده بود که کلیدهای آنها را - حتی - گروهی نیرومند نیز به سختی می‌توانستند حمل کنند»؛^۱ «قوم وی به او گفتند: شادی مکن که خدا شادی‌کنندگان را دوست نمی‌دارد و با آنچه خدایت داده، سرای آخرت را بجوی و سهم خود را از دنیا فراموش مکن، و همچنان که خدا به تو نیکی کرده، نیکی کن و در زمین، فساد مجوی که خدا فسادگران را دوست نمی‌دارد.»^۲ اما قارون که از فراوانی ثروت، دچار غرور و سرمستی شده بود، هرگز آن همه روزی خویش را از خدا ندانست، بلکه حاصل دانش و تدبیر خود دانسته و به آنها گفت: «إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي؛ من اینها را در نتیجه دانش [و هوش و تدبیر] خود یافته‌ام».^۳

خداوند آن‌گاه پی‌آمد این نگاه شرک‌آلود قارون را - که بر اثر آن، همه ثروت و دارایی خود را حاصل هوش و دانش خود می‌دانست و نه موهبت پروردگار - نابودی او و همه دارایی‌هایش بیان می‌کند، در ادامه چنین می‌فرماید: «پس قارون با کوبه خود بر قومش نمایان شد. کسانی که خواستار زندگی دنیا بودند، گفتند: ای کاش مثل آنچه به قارون داده شده، به ما [هم] داده می‌شد؛ واقعاً او بهره‌بزرگی [از ثروت] دارد کسانی هم که دانش [واقعی] یافته بودند، گفتند: وای بر شما! برای کسی که ایمان آورده و کار شایسته کرده، پاداش خدا بهتر است و جز شکیبایان آن را نیابند. آن‌گاه قارون را با خانه‌اش در زمین فرو بردیم و گروهی نداشت که در برابر [عذاب] خدا او را یاری کنند و [خود نیز] نتوانست از خود دفاع کند و همان کسانی که دیروز آرزو داشتند به جای او باشند، صبح می‌گفتند وای، مثل اینکه خدا روزی را برای هر کس از بندگانش که بخواهد، گشاده یا تنگ می‌گرداند و اگر خدا بر ما منت نهداده بود، ما را [هم] به زمین فرو برده بود. وای، گویی که کافران، رستگار نمی‌گردند».^۴

امام سجاد علیه السلام نگرش توحیدی خویش به رزق و روزی را و اینکه «روزی‌ده» حقیقی خداوند است و اوست که روزی‌ها را کم و زیاد می‌کند، چنین بیان می‌فرماید: «خدای متعال برای هر یک از جانداران، روزی معلومی را تقسیم نموده است که هرگز

نمی‌تواند آن کس که برایش رزق زیاد مقدر فرمود، از آن بکاهد و نیز کسی که برایش روزی اندک مقدر نمود، بر آن بیفزاید.»^۵ امام سجاد علیه السلام باز در این باره در نیایشی چنین می‌فرماید:

پروردگارا تو چنین گفته‌ای و سخن تو نیز حق و راست‌ترین است و سوگند خوردی و سوگندت راست‌ترین و رساترین است که: «روزی شما و آنچه به شما وعده داده شد در آسمان است.» (ذاریات: ۲۲) سپس گفته‌ای: «پس به پروردگار آسمان و زمین سوگند، همان گونه که شما سخن می‌گویید، این سخن حق است.» (ذاریات: ۲۳) ۶

۲. بی‌نیازی از دیگران و حفظ آبرو و توان‌مندی بر عبادت خداوند

امام سجاد علیه السلام در عین حال که برای سامان بخشیدن به دنیای خود و بهره‌مندی از معیشتی خوب و دلخواه، از خداوند خویش روزی می‌خواهد، با پیوند زدن این خواسته دنیایی با انگیزه‌هایی معنوی - همانند درخواست روزی به نیت حفظ آبرو و شخصیت و نیز به انگیزه توانا شدن بر انجام دادن عبادت پروردگار - به آن رنگ بقا می‌بخشد. بدین ترتیب، همه بهره مادی خویش از روزی را می‌ستاند و هم سهم معنوی و اخروی آن را، و بدین‌گونه درخواست روزی، از حالت دنیاگرایی صرف و معنویت‌گرایی محض بیرون می‌آید و با این درخواست، ماده و معنا و دنیا و آخرت را به هم پیوند می‌زند. آن حضرت کارکرد «غنابخشی» روزی از دیگران را - که البته پیش‌شرط آبرومندی در میان جامعه است، همان‌گونه که نیازمندی، زمینه‌ساز بی‌آبرویی است - چنین بیان می‌دارد:

پروردگارا! من از طلب دنیا ناتوانم و تو دارای کرم گسترده هستی؛ از تو درخواست می‌کنم ای پروردگار من، به آن قدرت و قوتی که بر انجام دادن این امر داری و به بی‌نیازی تو از دنیا و به حاجت من به آن، اینکه به من روزی‌ای دهی که بر اثر آن از رنج [درخواست از] آنچه در دست مردم است، بی‌نیاز گردم.^۷ آن حضرت در بخش دیگری از همان دعا، به خداوند عرض می‌کند:

خدایا بر محمد و آل محمد درود فرست و مرا از فضل گسترده‌ات روزی‌ای عطا فرما که به کسی نیازمند نشوم و اینکه به وسیله آن بر شکرم بیفزایی و نیز بر فقر و حاجتم به حضرتت افزون کنی، و به کرم خود، از غیر خود، بی‌نیازی و عفاف بخشی. آن حضرت در سخن نیایش‌گونه دیگری در این باره بیان می‌دارد:

خدایا به فضل و احسان خویش، مرا از دیگران بی‌نیاز گردان و به بزرگی خویش، مرتبه‌ام را بالا ببر و به قدرت کامله‌ات، گره از کار من بگشای و به آنچه نزد تو است، از دیگران بی‌نیازم کن.^۸ امام سجاد علیه السلام در جای دیگر می‌گوید:

پروردگارا، بر محمد و آل محمد درود فرست و آبرویم را در میان مردم نگاه‌دار، و ارزشم را بر اثر نیازمندی به خلق، کم مکن تا از روزی خوارانت روزی بخواهم و دست نیاز به سوی آفریدگان فرودستت دراز کنم و در نتیجه، مجبور به ستایش کسی شوم که به من چیزی بخشیده است و نیز دچار نکوهش کسی شوم که به من نبخشیده است.^۹ امام سجاد علیه السلام در دعایی با اشاره به نقش رزق و روزی در کسب توان‌مندی برای اطاعت پروردگار و سامان بخشیدن به آخرت عرض می‌کند:

اللَّهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُکَ خَیْرَ الْمَعِیْشَةِ اَقْوٰی بِهَا عَلٰی طَاعَتِکَ وَ اَبْلُغْ بِهَا جَمِیْعَ حَاجَاتِیْ وَ اَتَوَسَّلُ بِهَا اِلَیْکَ فِی الْحَیَاةِ الدُّنْیَا وَ فِی الْاٰخِرَةِ مِنْ غَیْرِ اَنْ تَتَرَفَّنٰی فِیْهَا فَاَطْعٰی اَوْ تَقْتَرَّهَا عَلٰی فَاَشْقٰی.^{۱۰}

خدایا، من از تو بهترین معیشت [و امکانات مادی] را درخواست می‌کنم؛ معیشتی که با آن، بر اطاعتت قدرت داشته باشم و به تمام نیازهایم برسم و به وسیله آن، در دنیا و آخرت به تو نزدیک شوم، بی‌آنکه ثروت غرور‌آفرین و مست‌کننده‌ای به من دهی که سر به طغیان بردارم، یا چنان بر من تنگ‌گیری که بدبخت شوم.

۳. درخواست روزی گسترده (توسعه اقتصادی)

امام سجاد علیه السلام افزون بر آنکه از خداوند، درخواست «روزی» می‌کند، از او می‌خواهد که روزی او را فراوان و گسترده نیز قرار دهد. این، حقیقتی است که آن حضرت با این عبارتها از خداوند، درخواست می‌کند:

– «وَأَغْنِنِي وَ أَوْسِعْ عَلَيَّ فِي رِزْقِكَ؛ و بی‌نیازم گردان و به من روزی فراوان و گسترده عطا فرما» ۱۱.

– «وَأَرْزُقْنِي مِنْ غَيْرِ احْتِسَابٍ؛ و مرا بی‌حساب، روزی عطا بفرما» ۱۲.

– «وَأَرْزُقْنِي مِنْ فَضْلِكَ رِزْقاً وَاسِعاً؛ و از فضل خودت به من روزی فراوان و گسترده‌ای عنایت فرما» ۱۳.

امام سجاد علیه السلام در حدیثی می‌فرماید: «إِنَّ مِنْ أَخْلَاقِ الْمُؤْمِنِينَ... التَّوَسُّعَ عَلَيَّ قَدْرَ التَّوَسُّعِ؛ همانا از اخلاق مؤمن، وسعت دادن به روزی، به هنگام فراهم بودن زمینه آن است.» ۱۴ و باز از آن حضرت است: «إِسْتِمَاءُ الْمَالِ تَمَامُ الْمَرْوَةِ؛ سودآور کردن مال، همه مردانگی است.» ۱۵.

در این باره این نکته در خور یادآوری است که از نگاه اسلام، توسعه اقتصادی، در صورتی شایسته تجویز و پیش‌برنده و تعالی‌بخش است که پیش از آن، زمینه اخلاقی و فرهنگی در شخص شکل گرفته باشد و او از گنجایش کافی در این باره برخوردار شده باشد. در غیر این صورت، «توسعه اقتصادی» مایه تباهی و عاملی بازدارنده و بلکه ویرانگر خواهد بود، چنان‌که امام سجاد علیه السلام در این باره از خداوند می‌خواهد: «وَأَوْعِنِّي مِنَ الْمَالِ مَا يَحْدِثُ لِي مَخِيلَةً أَوْ تَأْدِيًّا إِلَيَّ بَغْيٍ أَوْ مَا اتَّعَقَبُ مِنْهُ طُغْيَانًا؛ و ثروتی که مرا به کبر و خودبینی آلوده کند یا به ستم بکشاند یا از مرز عبادت و ادب در گذراند، از من دور کن.» ۱۶.

۴. روزی حلال

یکی از محورهایی که امام سجاد علیه السلام در درخواست‌های اقتصادی خویش از خداوند، بدان توجه کرده است، «روزی حلال» است. «روزی حلال» از مسائل مهمی است که در آیات و روایات بدان بسیار اهتمام شده است. خداوند در قرآن کریم در سفارش بندگان خویش به «حلال‌خواری» می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ؛ ای مردم، از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه را بخورید، و از گام‌های شیطان پیروی مکنید که او دشمن آشکار است.» (بقره: ۱۶۸)

امام سجاد علیه السلام آن‌گاه که از خداوند درخواست «روزی» می‌کند، از او می‌خواهد که «روزی حلال» موهبت کند، چنان‌که در نیایش خود می‌گوید: «وَأَجِرْ مِنْ أَسْبَابِ الْحَلَالِ أَرْزَاقِي؛ و روزی مرا از راه‌های حلال، جاری ساز.» ۱۷.

نیز آن حضرت می‌گوید: «وَأَوْسِعْ عَلَيَّ مِنْ حَلَالِ رِزْقِكَ؛ و روزی مرا در صورتی که حلال باشد، گسترده و فراوان فرما.» ۱۸.

امام سجاد علیه السلام در دعای بیست و پنجم صحیفه سجادیه، از خداوند می‌خواهد او را از کسانی قرار دهد که رزق آنان گسترده و حلال است:

و مرا از کسانی قرار ده که کار خود به اصلاح آورند؛ آنان که به درخواستشان از تو در شمار کام‌یابان هستند؛ آنان که به پناه آوردن به تو خو کرده و از سوداگری با تو، سود سرشار برده و در پناه عزت تو جای گرفته و به آنان که از فضل و کرم بی‌پایانت روزی فراوان، اما حلال، عطا فرمودی.

آن حضرت همچنین در دعای ابوحمزه ثمالی، این‌گونه از خداوند درخواست روزی حلال می‌کند: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي مِنْ فَضْلِكَ رِزْقاً حَلَالاً؛ خدایا از فضلت، به من رزق حلال، روزی فرما.»

۵. روزی پاکیزه

یکی از دیدگاه‌های اقتصادی امام سجاد علیه السلام که آن را در دعاهای خویش بازتاب داده، مسئله «روزی پاکیزه» است. آن حضرت در این گونه از دعاها ضمن آنکه بر روزی حلال تأکید کرده، پاکیزه بودن آن را نیز مهم شمرده است. در حقیقت، پاکیزه بودن غذا، شرط دومی است که خداوند آن را در کنار شرط نخست آن - یعنی حلال بودن - از بندگان خواسته است، چنان‌که در آیه ۱۶۸ سوره بقره می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا؛ ای مردم، از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه

بخورید.» نیز در آیه ۵ سوره مائده می‌فرماید: «وَكُلُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا؛ و از آنچه خداوند روزی شما گردانیده، حلال و پاکیزه بخورید.»

«طیب در این آیه شریفه، چیزی است که حواس و نیز نفس از آن لذت می‌برد. طیب دارای دو عنصر مطلوبیت و پاکیزگی است و لذیذ و حلال و معطر و نیکوست. می‌توان گفت واژه «طیب» تقریباً معادل «خوب» در فارسی است که در هر موردی از آن، تعبیر خاصی می‌شود... پس مقصود از «حلالاً طیباً» هر غذای مباحی است که موافق طبع باشد. غذای متعفن، کثیف و مانند آن، حلال غیرطیب است و در نتیجه حرام خواهد بود.» ۱۹.

امام سجاد علیه السلام در ستایش از خداوند، از اینکه روزی پاکیزه را بهره وی کرده است، می‌فرماید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي ... غَدَّانَا بِطَيِّبَاتِ الرِّزْقِ؛ سپاس آفریدگاری را که از روزی پاکیزه به ما غذا داد.» ۲۰.
آن حضرت درخواست خود را از خداوند درباره موهبت روزی پاکیزه، چنین بیان می‌دارد: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي مِنْ فَضْلِكَ رِزْقًا طَيِّبًا؛ خدایا از فضل خودت به من رزق پاکیزه روزی فرما.» ۲۱ و باز می‌فرماید: «أَسْأَلُكَ يَا رَبَّ أَنْ تَرْزُقَنِي مِنْ رِزْقِكَ الْحَلَالِ الطَّيِّبِ؛ اللَّهُمَّ لَا تُطْعِمْنَا إِلَّا طَيِّبًا؛ از تو می‌خواهم ای پروردگار من که از رزق حلال پاکیزه روزی‌ام فرمایی. خدایا! جز پاکیزه به ما اطعام مفرما.» ۲۲.
ای خدا، جان را پذیرا کن ز رزق پاک خویش
تا نماند چون سگان، مردار هر لقمه پذیر ۲۳

۶. فقر‌گریزی

امام سجاد علیه السلام همان‌گونه که از شیطان به خدا پناه می‌برد، از فقر و تنگ‌دستی نیز به پروردگارش پناه می‌برد. آن حضرت در این باره، به خداوند عرض می‌کند: «وَوَعُدُّ بِكَ... مِنْ الْفَقْرِ إِلَى الْأَكْفَاءِ مِنْ مَعِيشَةٍ فِي شِدَّةٍ؛ به تو پناه می‌بریم از احتیاج به هم‌نوعان و از زندگی در سختی و تنگ‌دستی.» ۲۴ و باز از آن حضرت است: «اللَّهُمَّ لَا قُوَّةَ لِي عَلَى الْفَقْرِ فَلَا تَخْطُرْ عَلَيَّ رِزْقِي؛ خدایا نسبت به فقر و ناداری، ناتوانم، پس روزی‌ام را از من دریغ مدار.» ۲۵.
از نظر اسلام هیچ‌گاه فقر، سفارش و تجویز نمی‌شود؛ چرا که فقر و تنگ‌دستی، افزون بر آنکه دل را آشفته و ذهن را درگیر می‌کند، زمینه‌ساز بسیاری از ناهنجاری‌ها نیز می‌شود. فقر، دل را پریشان می‌سازد و در نتیجه، مانع از آرامش آن به منظور توجه به خدا و یاد معاد می‌شود و بدین‌گونه، استعدادهای معنوی انسان را تباہ می‌سازد و او را از رشد باز می‌دارد. فقر، ذهن را درگیر می‌کند و با این کار، از فراغت آن برای اندیشیدن، روی آوردن به مطالب علمی و به خاطر سپردن یافته‌های علمی می‌شود و این‌گونه استعدادهای علمی او را نیز از بین می‌برد.

به هر حال، فقر و تنگ‌دستی، پدیده‌ای است که حتی شخصیت‌والایی چون امام سجاد علیه السلام نیز از آن به خدا پناه می‌برد و به خدا عرض می‌کند: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْفَقْرِ وَالْفَاقَةِ؛ خدایا از فقر و بی‌چیزی به تو پناه می‌برم.» ۲۶ و باز آن حضرت می‌فرماید: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي مِنْ فَضْلِكَ رِزْقًا لَا تُفْقِرُنِي إِلَيْهِ أَحَدٌ بَعْدَهُ سِوَاكَ؛ خدایا مرا از فضل، رزقی روزی فرما که پس از آن، جز به خودت به کس دیگری نیازمند نگردانی.» ۲۷.

۷. کار و کوشش

یکی از دیدگاه‌های اقتصادی امام زین العابدین علیه السلام که در مناجات‌های ایشان بازتاب یافته، مسئله «کار و کوشش» و تلاش برای رزق و روزی است. آن حضرت در این باره می‌فرماید:
وَ خَلَقَ لَهُمُ النَّهَارَ مُبْصِرًا لِيَبْتَغُوا فِيهِ مِنْ فَضْلِهِ وَ لِيَتَسَبَّبُوا إِلَى رِزْقِهِ وَ يَسْرَحُوا فِي أَرْضِهِ طَلَبًا لِمَا فِيهِ نَيْلُ الْعَاجِلِ مِنْ دُنْيَاهُمْ وَ دَرَكُ الْأَجَلِ فِي آخِرِيهِمْ، بَكُلِّ ذَلِكَ يَصْلِحُ شَأْنُهُمْ. ۲۸.

و خداوند، روز را بینایی بخش قرار داد تا در آن به جست‌وجوی فضل حق خیزند و به اسباب رزق و روزی او دست یابند، و در زمین او در پی سود ناپایدار دنیا و ادراک نفع همیشگی آن جهان به راه افتند، و [خداوند] بر اثر همه این امور (کار و تلاش و رفتن به دنبال رزق و روزی) کار ایشان را به سامان می‌آورد.

امام سجاده علیه السلام در این سخنان، با عبارت «لِيَتَّعُوا فِيهِ مِنْ فَضْلِهِ» در واقع به این آیه اشاره دارد: اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمْ الْبَحْرَ لَتَجْرِيَ فِيهِ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَ لِيَتَّعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ. (جائیه: ۱۲ و ۱۳)

خداوند همان کسی است که دریا را مسخر شما کرد تا کشتی‌ها به فرمانش در آن روان شود و اینکه از فزون‌بخشی او [روزی خویش را] طلب کند. باشد که سپاس دارید و آنچه در آسمان‌ها و زمین است، همه را از سوی خود مسخر شما ساخت. «در این آیه شریفه، مصداق بارز «ابتغاء فضل» همان فعالیت‌های تولیدی است. از سوی دیگر، تصرف انسان در آسمان و زمین و بهره‌مندی از نعمت‌های آن، بیشتر بدون تولید ابزارهای لازم، وسایل مدرن و فن‌آوری‌های نوین، شدنی نیست. بنابراین، تشویق به تولید، می‌تواند ترغیب به فراهم‌سازی زمینه و ابزار تولید نیز باشد. بر این اساس، خداوند امکانات تولید کالا و خدمات مورد نیاز آدمی را به دست او نهاده و وی را به تصرف و بهره‌مندی از آن ترغیب نموده است.» ۲۹.

۸. پناه بردن به خدا از «دین» و بدهکاری

قرض‌دار بودن و زیر دین دیگران قرار گرفتن، افزون بر آنکه به طور ضمنی موجب احساس شرمندگی در برابر طلب‌کار می‌شود، مایه اندوه و دل مشغولی بدهکار نیز هست؛ چرا که پس از گرفتن قرض، نخستین چیزی که همواره ذهن بدهکار را به خود مشغول می‌کند، پرداخت بدهی در موعد مقرر است. بدین ترتیب، وی همواره در نوعی دلهره پنهانی، مبنی بر ناتوانی احتمالی در پرداخت بدهی در زمان مقرر به سر می‌برد. امام سجاده علیه السلام از «بدهی» و مدیون دیگران شدن به خدا پناه می‌برد؛ چرا که «دین» موجب خواری در دنیا و گاه دارای پی‌آمد منفی در آخرت [در صورت پرداخت نکردن آن] است. از آن حضرت در نیایشی در این باره می‌خوانیم:

أَعُوذُ بِكَ يَا رَبِّ مِنْ هَمِّ الدِّينِ وَ فِكْرِهِ، وَ شُغْلِ الدِّينِ وَ سَهْرِهِ. فَصَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ أَعِزَّنِي مِنْهُ وَ أَتَجِيرُ بِكَ مِنْ ذَلَّتِهِ فِي الْحَيَاةِ، وَ مِنْ تَبِعَتِهِ بَعْدَ الْوَفَاةِ. ۳۰

[پروردگارا] از غصه وام و بدهی و اندیشه در آن و از دل مشغولی به قرض و بی‌خوابی آن، به تو پناه می‌برم. پس بر محمد و آل او درود فرست و مرا از زحمت و مشقت بدهی و قرض، پناه ده. ای پروردگار من، از خواری قرض در این چند روز زندگی و از وبال آن پس از مرگ، به تو پناه می‌برم. خدایا بر محمد و آل محمد درود فرست و مرا برهان از وام و قرضی که ابرویم را بریزد و ذهنم را پریشان کند و اندیشه‌ام را پراکنده سازد و کارم در چاره آن، طول بکشد.

امام سجاده علیه السلام از خداوند درخواست می‌کند: «وَأَقْضِ عَنِّي الدَّيْنَ وَ الظُّلُمَاتِ حَتَّى لَا أَتَأَذَى بِشَيْءٍ مِنْهُ؛ [خدایا] بدهی و مظالم مرا ادا ساز، تا در چیزی از آنها در رنج و اذیت نباشم» ۳۱

شخصی به نام معاویه بن وهب می‌گوید:

به امام صادق علیه السلام عرض کردم که نقل شده است: مردی از انصار، وقتی مُرد، دو دینار بدهکار بود و پیامبر بر او نماز خواند و به یکی از اصحاب خود فرمود: شما بر او نماز بخوانید! تا آنکه یکی از نزدیکان او پرداخت آن دو دینار را به عهده گرفت. آیا این موضوع صحت دارد؟ امام صادق علیه السلام فرمود: بله، درست است. سپس افزود: رسول خدا صلی الله علیه و آله این کار را کرد تا مسلمانان عبرت بگیرند و بدهکاری‌های خود به یکدیگر را بپردازند و موضوع بدهی و وام را سبک نگیرند. ۳۲

۹. پرداخت زکات

یکی از دیدگاه‌های اقتصادی امام سجاد علیه السلام که در نیایش‌های آن حضرت نیز آمده، موضوع زکات و درخواست توفیق از خداوند در پرداخت زکات است. آن حضرت در این باره به خدا عرض می‌کند: «وَفَقْنَا أَنْ نُخَلِّصَ أَمْوَالَنَا مِنَ التَّبِعَاتِ وَ أَنْ نُطَهِّرَهَا بِإِخْرَاجِ الزَّكَاةِ؛ [خدایا] به ما توفیق ده که اموال خود را از حرام پاک کنیم و آنها را با دادن زکات‌ها خالص نماییم.» ۳۳

علت وضع و تشریح زکات، آن است که به جز مال، نفس صاحب مال را نیز پاک و پاکیزه سازد و او را تا مقام ایثار و از خود گذشتگی بالا برد. بانوی بزرگوار اسلام، حضرت صدیقه کبری، فاطمه زهرا علیها السلام در خطبه مشهور خود، به این مطلب چنین اشاره کرده است:

خداوند، زکات را برای پاکیزه کردن جان‌ها مقرر داشت. البته تزکیه نفوس (ساختن انسان‌ها) در مرحله انباشته شدن اموال و گنج ساختن از آنها و جمع آوری تکاثری آنها، تنها با پرداختن زکات میسر نمی‌شود، بلکه حقوق دیگری نیز هست که باید پرداخته شود تا مال، از مایه تکاثر و تفاخر بودن و در دست توانگران چرخیدن، خارج شود و عاملی بر ضد تزکیه نفس نباشد. ۳۴

۱۰. قناعت و راضی بودن به داده‌های خدا

قناعت به داده‌های خدا و رضایت به آنچه خداوند قسمت کرده است، افزون بر آنکه عاملی مهم در ایجاد آرامش قلبی است و از باور بنده نسبت به «عدالت»، «حکمت» و «مصلحت» خداوند در تقسیم موهبت‌های خود میان بندگان خبر می‌دهد، حاکی از آن است که شخص، خدا را نسبت به گنجایش‌های درونی خود و اندازه‌گیری این گنجایش و آن‌گاه فرستادن نعمت و موهبت بر اساس این گنجایش، عالم‌تر و سزاوارتر از خود می‌داند. قناعت تأثیر فراوانی در امنیت از ورشکستگی اقتصادی و حفظ شخص از فقر و تهی‌دستی دارد. همچنین با بازداشتن شخص از اسراف و هدر دادن اموال و بر اثر شکل‌دهی مصرف درست برای او، زمینه‌ساز اصلی رسیدن وی به رفاه و توسعه اقتصادی است.

امام سجاد علیه السلام از «قناعت» با عنوان «تاج» تعبیر می‌کند و به خدا عرضه می‌دارد: «وَوَجَّعَنِي بِالْكَفَايَةِ؛ و تاج قناعت را بر سرم بگذار.» ۳۵

از آن حضرت در نیایشی دیگر آمده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ أَنْ تُقَنَّعَنِي بِتَقْدِيرِكَ وَ أَنْ تُرَضِّنِي بِحِصَّتِي فِيمَا قَسَمْتَ لِي؛ خدایا بر محمد و آل او درود فرست و مرا در آنچه برایم مقدر ساخته‌ای، قانع کن و در آنچه قسمت من قرار داده‌ای، راضی‌ام گردان.» ۳۶

امام سجاد علیه السلام در دعای ابوحمزه ثمالی نیز از خدا می‌خواهد: «وَرَضِّنِي مِنَ الْعَيْشِ بِمَا قَسَمْتَ لِي؛ و مرا به آنچه از عیش که قسمتم نمودی، راضی بدار.» از آنجا که در آدمی و جامعه، همواره زمینه زیاده‌خواهی، زراندوزی و غفلت از امور معنوی و در پی آن، تبدیل شدن ثروت به «ارزش» وجود دارد، در آموزه‌های دینی، از «قناعت» به عنوان عاملی برای تعدیل ثروت و فزون‌خواهی و مانعی بر سر راه تبدیل شدن ثروت به «ارزش» یاد شده است. در این باره سفارش‌ها و تأکیدهای فراوانی هم در روایات و آیات شده است تا در پی قناعت، جامعه اسلامی از خطرهایی چون چشم و هم‌چشمی، مسابقه در مسیر گردآوری ثروت، تبدیل شدن معیار کرامت و عزت از «تقوی» به «پول» در امان باشند.

۱۰. قناعت و راضی بودن به داده‌های خدا

قناعت به داده‌های خدا و رضایت به آنچه خداوند قسمت کرده است، افزون بر آنکه عاملی مهم در ایجاد آرامش قلبی است و از باور بنده نسبت به «عدالت»، «حکمت» و «مصلحت» خداوند در تقسیم موهبت‌های خود میان بندگان خبر می‌دهد، حاکی از آن است که شخص، خدا را نسبت به گنجایش‌های درونی خود و اندازه‌گیری این گنجایش و آن‌گاه فرستادن نعمت و موهبت بر اساس این گنجایش، عالم‌تر و سزاوارتر از خود می‌داند. قناعت تأثیر فراوانی در امنیت از ورشکستگی اقتصادی و حفظ شخص از فقر و تهی‌دستی دارد. همچنین با بازداشتن شخص از اسراف و هدر دادن اموال و بر اثر شکل‌دهی مصرف درست برای او، زمینه‌ساز اصلی رسیدن وی به رفاه و توسعه اقتصادی است.

امام سجاد علیه السلام از «قناعت» با عنوان «تاج» تعبیر می‌کند و به خدا عرضه می‌دارد: «وَتَوَجَّحْنِي بِالْكَفَايَةِ؛ وَ تَاجَ قَنَاعَتٍ رَا بِرِ سِرْمٍ بَگِذَارِ». ۳۷

از آن حضرت در نیایشی دیگر آمده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ أَنْ تُقَنَّعَنِي بِتَقْدِيرِكَ وَ أَنْ تُرْضِيَنِي بِحِصَّتِي فِيمَا قَسَمْتَ لِي؛ خَدَايَا بَرِ مُحَمَّدٍ وَ آلِ أُو دُرُودِ فَرَسْتِ وَ مَرَا دَرِ أَنْجَحِهِ بَرَايِمِ مَقْدَرِ سَاخْتِهَائِي، قَانِعِ كُنْ وَ دَرِ أَنْجَحِهِ قَسَمْتِ مِنْ قَرَارِ دَادِهَائِي، رَاضِيَامِ گَرْدَانِ». ۳۸

امام سجاد علیه السلام در دعای ابوحمزه ثمالی نیز از خدا می‌خواهد: «وَرَضْنِي مِنَ الْعَيْشِ بِمَا قَسَمْتَ لِي؛ وَ مَرَا بَهْ أَنْجَحِهِ مِنْ عَيْشِ كِهْ قَسَمْتُمْ نَمُودِي، رَاضِي بَدَارِ». از آنجا که در آدمی و جامعه، همواره زمینه زیاده‌خواهی، زراندوزی و غفلت از امور معنوی و در پی آن، تبدیل شدن ثروت به «ارزش» وجود دارد، در آموزه‌های دینی، از «قناعت» به عنوان عاملی برای تعدیل ثروت و فزون‌خواهی و مانعی بر سر راه تبدیل شدن ثروت به «ارزش» یاد شده است. در این باره سفارش‌ها و تأکیدهای فراوانی هم در روایات و آیات شده است تا در پی قناعت، جامعه اسلامی از خطرهایی چون چشم و هم‌چشمی، مسابقه در مسیر گردآوری ثروت، تبدیل شدن معیار کرامت و عزت از «تقوی» به «پول» در امان باشند.

۱۱. اسراف

یکی از ناهنجاری‌های عرصه اقتصادی، «اسراف» است. خداوند بزرگ، ابر و باد و مه و خورشید و فلک و دهها عوامل پیدا و پنهان دیگری را به خدمت گماشت، تا قرصی نان به کف آید و در اختیار آدمیان قرار گیرد. بر این اساس، بدیهی است که پروردگار از اسراف و هدر دادن و تباه ساختن نعمت‌ها، سخت ناخشنود می‌شود؛ زیرا اسراف، مصرف قدرشناسانه نعمت‌های خداوند و بی‌اهمیت دانستن همه عواملی است که خداوند، آنها را برای تولید نعمت به منظور استفاده درست انسان‌ها به کار گرفت. از امام سجاد علیه السلام در نیایشی آمده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ أَحِبِّبْنِي عَنِ السَّرْفِ وَ الْإِزْدِيَادِ؛ خَدَايَا بَرِ مُحَمَّدٍ وَ آلِ أُو دُرُودِ فَرَسْتِ وَ مَرَا مِنْ اسْرَافِ وَ زِيَادِهَرُوي باز دار». ۳۹ آن حضرت در نیایشی دیگر به خدا عرض می‌کند: «وَوَعَدُوكَ بِكَمِنْ تَنَاوُلِ الْإِسْرَافِ؛ وَ بَهْ تُو پِنَاهِ مِي بَرِيْمِ مِنْ اَقْدَامِ كَرْدَنِ بَهْ اسْرَافِ». ۴۰

۱۲. میانه‌روی

یکی از درخواست‌های امام زین العابدین علیه السلام از خداوند، «میانه‌روی در مسائل اقتصادی» است. آن حضرت در این باره دعا می‌کند: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ قَوْمِنِي بِالْبَدَلِ وَ الْاِقْتِصَادِ، وَ عَلَّمْنِي وَ الْاِقْتِصَادِ، وَ عَلَّمْنِي حُسْنَ التَّقْدِيرِ؛ خَدَايَا بَرِ مُحَمَّدٍ وَ آلِ أُو دُرُودِ فَرَسْتِ وَ مَرَا دَرِ بَخْشِشِ وَ مِيَانِهَرُوي، اسْتَوَارِ دَارِ وَ اِنْدَازِه‌گيري نيكو [در مسائل اقتصاد] را به من بیاموز». ۴۱ حضرت سجاد علیه السلام در دعای دیگری از خدا چنین می‌خواهد: «وَوَعَدُوكَ بِكَمِنْ تَنَاوُلِ الْاِقْتِصَادِ؛ وَ مَرَا مِنْ مِيَانِهَرُوي بَهْرَه‌مَنْدِ گَرْدَانِ». ۴۲ خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا؛ وَ اَيْنَ چنين، شَمَا رَا اَمْتِ مِيَانِهَائِي قَرَارِ دَادِيْمِ». (بقره: ۱۴۳)

«کلمه «وسط» در لغت، هم به معنای حد متوسط در مابین دو چیز آمده و هم به معنای جالب و زیبا و عالی و شریف که این هر دو به یک حقیقت باز می‌گردد؛ زیرا به طور معمول شرافت و زیبایی در آن است که چیزی، از تندروری و کندروری به دور باشد و در حد اعتدال قرار گیرد. در این آیه نیز خداوند، امت اسلامی را امت میانه و معتدل نامیده و در واقع، به طور غیر مستقیم از آنها خواسته است که این‌گونه باشند؛ معتدل و میانه‌رو از نظر ارزش‌های معنوی و مادی، که نه به کلی در جهان ماده فرو روند و همه هم و غم آنها پول و ثروت و خوردن و آشامیدن شود و نه اینکه آنچنان در عالم معنا فرو روند که از جهان ماده به کلی بی‌خبر گردند. [پس] معتدل [باشند] از این نظر که نه در خوردن و آشامیدن و پوشیدن، زیاده‌روی و اسراف کنند و نه اینکه بر خود، سخت بگیرند و حق طبیعی خویش در استفاده از نعمت‌های یادشده را واگذارند». ۴۳

۱۳. دل‌نگرانی از سرکشی به هنگام ثروتمندی

گرچه در قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم السلام، از کار و تلاش به منظور فراهم آوردن و افزایش ثروت، منع نشده و بلکه به آن سفارش شده، بارها درباره خطر طبیعی ثروتمندی و افزایش ثروت نیز هشدار داده شده است، چنان که خداوند در این باره می‌فرماید: «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظِرٌ» (علق: ۶ و ۷) باز خداوند در این زمینه فرموده است:

وَلَا تَطْعَمْ كُلُّ حَلَّافٍ مَّهِينٍ هَمَّازٍ مَشَاءٍ بِنَمِيمٍ مَّنَاعٌ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٌ أَثِيمٌ عَقْلٌ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٌ أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ. (قلم: ۱ - ۱۴)

و از هر قسم خورنده فرومایه‌ای فرمان مبر: که عیب‌جوست و برای خبرچینی گام برمی‌دارد مانع خیر، متجاوز، گناه پیشه، گستاخ، [و] گذشته از آن، ناپاک است؛ به صرف اینکه مال‌دار و پسردار است.

امام سجاد علیه السلام، خطر سرکشی و طغیان به هنگام برخورداری از ثروت و رفاه را این‌گونه در نیایشی بازتاب می‌دهد: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَازْوَعْنِي مِنَ الْمَالِ مَا يَحْدِثُ لِي مَخِيلَةً أَوْ تَادِيًا إِلَى بَغْيٍ أَوْ مَا اتَّعَقَبُ مِنْهُ طُغْيَانًا. ۴۴

خدایا بر محمد و آل او درود فرست و ثروتی را که مرا به کبر و خودبینی آلوده کند یا به ستم بکشاند یا از مرز عبادت و ادب درگذراند و کارم را به طغیان بکشاند، از من دور کن.

آن حضرت در نیایشی دیگر در این باره می‌فرماید: «وَأَعِصِمْنِي مِنَ أَنْ أَظُنَّ بَدِيَّ عَدَمِ خَسَاسَةٍ» [خدایا] مرا از اینکه نسبت به فقیران، گمان خفت و خواری برم، حفظ کن. ۴۵.

۱۴. انفاق

یکی از خواسته‌های اقتصادی امام سجاد علیه السلام از خداوند، توفیق «انفاق» در راه‌های خیر است. آن حضرت در این باره از خداوند می‌خواهد: «وَوَجَّهْ فِي أَبْوَابِ الْبِرِّ انْفَاقِي؛ و انفاق مرا در راه‌های نیک قرار ده». ۴۶.

بر خلاف پندار خیلی از آدم‌ها که «انفاق» را موجب کاهش دارایی عقب‌ماندگی اقتصادی می‌دانند، در بینش قرآنی، «انفاق» یکی از عوامل افزایش رزق و روزی است. در قرآن کریم در این باره می‌خوانیم:

مَثَلُ الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سَنَبَلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ. (بقره: ۲۶۱)

مثل کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند دانه‌ای است که هفت خوشه برویاند که در هر خوشه‌ای صد دانه باشد و خداوند برای هر کس که بخواهد، [آن را] چند برابر می‌کند و خداوند، گشایشگر داناست.

۱۵. آب و ارتباط آن با اقتصاد

هر کجا سرسبزی هست، آبی نیز هست و هر کجا باغی و سبزه‌زاری و مزرعه‌ای شکفته شد، بارانی نیز بود که بارید و زمین را سیراب کرد و آن‌گاه آن را آکنده از گل و گیاه و گندم‌زار و شالیزار و باغ‌های پر از میوه و ده‌ها محصول کشاورزی دیگر کرد. بی‌آب، اکنون نه نشانی از حیات و زندگی بود و نه اثری از نان و برنج و حبوبات و انواع خوردنی‌های لازم زندگی. اینجاست که آب با اقتصاد شخص و جامعه ارتباط تنگاتنگی می‌یابد و برای داشتن سرزمین‌هایی حاصل‌خیز، پیش از هر چیز باید از داشتن «آب» آسوده‌خاطر بود. امام سجاد علیه السلام با توجه به این نکته، این‌گونه از خداوند باران فراوان و آب‌های سرشار درخواست می‌کند: خدایا! بارانی فرو فرست که سرزمین‌های مرده‌مان را با آن زنده و سرسبز کنی و از دل زمین، گل و گیاه و میوه‌های گوناگون را بیرون آری و روزی‌های ما را فراوان کنی. آری، ای خدا بزرگ، ابری برانگیز که روی هم انباشته باشد و خوشی و گواری به همراه آورد. پروردگارا! ما را از باران رحمت سیراب کن؛ بارانی که خشک‌سالی را بزدايد و گیاهان را برویاند، و گسترده و سرشار باشد. پروردگارا، به ما آب را ارزانی دار؛ آبی که آن را بر تل‌ها جاری سازی و چاه‌ها را پر گردانی و از آن، جوی‌ها جاری کنی و درخت‌ها برویانی و قیمت‌ها را در همه شهرها کاهش دهی و مایه شادابی و نشاط چهارپایان و آفریدگان فراهم کنی و روزی‌های پاکیزه را برای ما کامل گردانی و کشت ما را برویانی.

پروردگارا! به ما از باران رحمت بچشان و ما را سیراب گردان و سایه رحمت را با باران پربرکت خویش، از ابری که برای رویاندن سبزه‌ها و گیاهان در همه آفاق گسترده است، بگشای و بر بندگانت منت گذار و میوه‌های باغ‌ها را به بار آور و شهرهایت را با شکفته شدن غنچه‌های شکفته گل‌ها و گیاهان، شاداب و زنده بدار. ۴۷.

۱۶. برکت در مال

راغب اصفهانی می‌نویسد:

از آنجا که خیرات و بخشایش الهی، از جایی که محسوس نیست، صادر می‌شود و به گونه‌ای به بندگان می‌رسد که حد و حصری ندارد، بنابراین به هر چیزی که فزونی و زیادتی غیر محسوس در آن مشاهده شود، می‌گویند: با برکت است و بر این اساس، یعنی افزونی در خیرات. ۴۸.

به هر حال، امام سجاد علیه السلام در دعای اقتصادی خود، از خداوند درخواست برکت در روزی نیز کرده است. از آن حضرت در این باره، نیایش‌های زیر نقل شده است:

- «وَ ارزُقْنَا مِنْ بَرَكَاتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ؛ و ما را از برکات آسمان‌ها و زمین روزی ده.» ۴۹.

- «وَ وَفِّرْ مَلَکَتِي بِالْبَرَکَةِ فِیْهِ؛ و به دارایی‌ام برکت ده.» ۵۰.

- «وَ بَارِكْ لِي فِيمَا رَزَقْتَنِي؛ و آنچه را روزی‌ام فرمودی، مبارک گردان.» ۵۱.

پی نوشت ها

۱. نک: قصص: ۷۶.
۲. نک: قصص: ۷۶ و ۷۷.
۳. نک: قصص: ۷۸.
۴. قصص: ۷۹ - ۸۲.
۵. صحیفه سجادیه، دعای اول.
۶. همان، دعای بیست و نهم.
۷. مفاتیح الجنان، دعای ابوحمزه ثمالی.
۸. محسن غرویان و عبدالجواد ابراهیمی فر، صحیفه سجادیه موضوعی، ص ۷۰۴.
۹. همان، ص ۷۰۲.
۱۰. بحارالانوار، ج ۲، ص ۸۷.
۱۱. صحیفه سجادیه، دعای بیستم.
۱۲. همان.
۱۳. مفاتیح الجنان، دعای ابوحمزه ثمالی.
۱۴. تحف العقول، ص ۴۹۶.
۱۵. همان، ص ۴۹۸.
۱۶. صحیفه سجادیه، دعای سی ام.
۱۷. صحیفه سجادیه موضوعی، ص ۷۰۸.
۱۸. بحارالانوار، ج ۲، ص ۸۷.
۱۹. جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۸، ص ۴۷۸.
۲۰. صحیفه سجادیه، دعای اول.
۲۱. مفاتیح الجنان، دعای ابوحمزه ثمالی.
۲۲. همان.
۲۳. مولوی، کلیات شمس تبریزی، ص ۳۲۳، غزل ۱۰۷۱.
۲۴. صحیفه سجادیه، دعای هشتم.
۲۵. همان، دعای بیست و دوم.
۲۶. مفاتیح الجنان، دعای ابوحمزه ثمالی.
۲۷. همان.
۲۸. صحیفه سجادیه، دعای ششم.
۲۹. جواد ایروانی، اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث، ص ۶۴.
۳۰. صحیفه سجادیه، دعای سی ام.
۳۱. مفاتیح الجنان، دعای ابوحمزه ثمالی.
۳۲. شیخ کلینی، فروع کافی، ج ۵، ص ۹۳.
۳۳. صحیفه سجادیه، دعای چهل و چهارم.
۳۴. محمدرضا حکیمی، محمود حکیمی و علی حکیمی، الحیاء، ج ۶، ص ۳۷۶.
۳۵. صحیفه سجادیه، دعای بیستم.

۳۶. همان، دعای سی و دوم.
۳۷. صحیفه سجادیه، دعای بیستم.
۳۸. همان، دعای سی و دوم.
۳۹. همان، دعای سی ام.
۴۰. همان، دعای هشتم.
۴۱. همان، دعای سی ام.
۴۲. صحیفه سجادیه موضوعی، ص ۷۲۴.
۴۳. تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۴۸۷.
۴۴. صحیفه سجادیه، دعای سی ام.
۴۵. همان، دعای سی و پنجم.
۴۶. صحیفه سجادیه موضوعی، ص ۷۰۸.
۴۷. صحیفه سجادیه، دعای نوزدهم.
۴۸. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ج ۱، صص ۱۷۸ و ۱۷۹، ذیل واژه «برک.»
۴۹. صحیفه سجادیه، دعای نوزدهم.
۵۰. همان، دعای بیستم.
۵۱. همان، دعای بیست و دوم.

منبع : فصلنامه اشارت، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، شماره ۱۴۸.